

VAN EEN 'VRIJE MARKT' NAAR EEN 'DEMOCRATISCHE MARKT'?

*Walter Van Dongen*¹

Summary: From a 'free market' to a 'democratic market'?

Many progressive people are looking for a new broad and attractive normative view on society, as a strong alternative for the dominant ideology of the 'free market system'. The main purpose of this article is to show that the concept 'democratic market system' can be the basis for such a new view on society, that can be sufficiently challenging and convincing for a large part of the population. All progressive societal groups should invest more time in developing such a new view, starting from a constructive and offensive attitude and without returning to the old strongly collectivistic models. To be successful, the new view must be translated to the daily practice in politics, business life, social life and family life. In the first part we present the general normative concept of a 'democratic market system', as another kind of market system, expressing the balance between a number of basic values, i.e. freedom, equality, solidarity and efficiency. The second part more explicitly deals with the meaning of the basic value 'equality' in such a view for the main aspects of daily live. Logically, we come to the gradual distinction between private and collective goods and services, and to their place in a democratic market system. Finally, this leads to the discussion about the meaning of a correct and efficient fiscal and social security system.

1. Naar een democratisch marktsysteem?

De voorbije jaren werd in diverse kringen vaak gezegd dat de tijd van de grote ideologische verhalen definitief voorbij is. Ik betwijfel dit ten eerste. Veel mensen 'ter linkerzijde' blijven zoeken naar een nieuwe, normatieve boodschap. Deze progressieve boodschap moet echter verlost zijn van de remmende taboes en dogma's van de 'oude' ideologische verhalen. Het uitgangspunt is dat er een wervend alternatief mogelijk moet zijn voor de oude idee van 'de vrije markt' of 'het vrije marktsysteem', zonder te vervallen in de oude (te) collectivistische modellen. In essentie draait die boodschap veelal rond een nieuwe en bredere invulling van het normatieve concept democratie dat een aantal centrale waarden omvat zoals vrijheid, gelijkheid, solidariteit, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en efficiëntie. Veel mensen zoeken naar een nieuw evenwicht tussen deze waarden, geconcretiseerd in de dagelijkse leefsituatie binnen het gezin, de familie, de buurt, verenigingen, bedrijven en overheidsinstanties.

Zo brak Frank Vandenbroucke enkele jaren geleden een lans voor het begrip 'radicale democratie'. Enige tijd later werd vanuit de groep ID21 het concept 'integrale democratie' gelanceerd, met de bedoeling vanuit alle democratische strekkingen mensen bij elkaar te brengen om te zoeken naar een verdieping en verbreding van het concept democratie. De voorbije jaren en maanden werd zowel door sp.a als Agalev een pleidooi

¹ De auteur is verbonden aan het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS) – Brussel.

gehouden voor een democratische, duurzame en dynamische economie. En wellicht zijn er nog meer initiatieven die een soortgelijke uitdaging formuleren.

Het is essentieel dat progressieve politieke groepen een eigen en eigentijdse visie ontwikkelen op het marktsysteem. Men moet duidelijk formuleren hoe men het marktsysteem bekijkt, wat de plaats is van bedrijven, verenigingen, gezinnen en de overheden. Wat zijn de basistaken van de overheid en hoe kan de overheid het best zijn diensten of producten maken en 'op de markt brengen'?

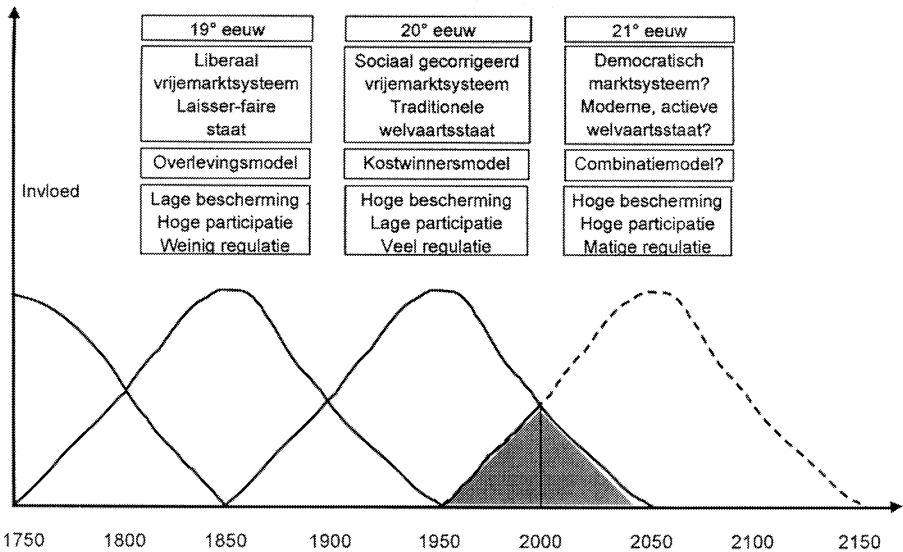
De progressieve partijen staan voor een belangrijke tweesprong. Ofwel blijft men verstrikt in een 'moderne', min of meer acceptabele versie van het oude model van de 'gecorrigeerde vrije markt', met het gevaar dat men te veel in het defensief blijft en achter de andere strekkingen aanholt. Ofwel werkt men consequent aan een duidelijke alternatieve benadering waarbij het marktsysteem als een inherent maatschappelijk instrument wordt erkend, maar waarbij een 'ander soort marktsysteem' voor ogen wordt gesteld. Dat 'ander soort marktsysteem' gaat dan uit van een ander waardensysteem waarbij niet langer de 'vrije keuze' en de economische efficiëntie de dominante waarden zijn, maar dat evenmin kan worden geassocieerd of geïdentificeerd met een collectivistisch en centralistisch economisch systeem waarbij de 'markt' grotendeels wordt weggedacht.

We willen hier een pleidooi houden om het concept 'democratisch marktsysteem' uit te werken en als normatieve kapstok te gebruiken voor een nieuwe visie op de maatschappij en het marktsysteem. In het verlengde daarvan kan men aanverwante normatieve begrippen formuleren, bijvoorbeeld 'democratische economie', 'democratisch bedrijfsleven', 'democratische arbeidsverdeling', 'democratisch gezinsleven' of 'democratisch verenigingsleven'.

Het uitgangspunt daarbij is dat elke maatschappij een bepaald marktsysteem heeft dat bestaat uit diverse deelsystemen en diverse marktvormen, op basis van de graad van vrijheid, openheid, gelijkheid, decentralisatie en productsegmentatie. (Polanyi, 1957, 1977; Van Dongen, 1993; Vanhaute, 2003; Kruithof, 1980). In elke maatschappij bestaan diverse soorten marktwerking naast elkaar, afhankelijk van de wijze waarop de diverse soorten activiteiten worden gecombineerd. In dat opzicht kan er geen sprake zijn van 'één algemene vrije markt', maar van diverse soorten markten met verschillende niveaus van vrijheid, gelijkheid, openheid en efficiëntie. De overheid is een centrale en actieve deelnemer aan het marktsysteem, die vooral instaat voor de meer complexe, collectieve diensten. De discussie gaat dan niet meer over de duale vraag 'markt versus overheid', maar over het soort marktsysteem, waarin alle actoren (van zeer privaat tot zeer collectief) hun actieve rol spelen. De overheid staat niet tegenover de markt, maar neemt op haar specifieke wijze actief deel aan het marktsysteem. Meer nog, ze heeft via de productie en verdeling van collectieve goederen en diensten een groot aandeel in de dagelijkse werking van het marktsysteem en bepaalt in grote mate het karakter en de doelmatigheid ervan. Centraal daarbij staat onder meer het graduele onderscheid tussen private en collectieve goederen en de manier waarop collectieve goederen worden gefinancierd. Op analoge wijze nemen ook de diverse professionele en niet-professionele organisaties op hun specifieke wijze deel aan het marktsysteem.

Historisch gezien kan men een aantal opeenvolgende basismodellen van de maatschappij en het marktsysteem afbakenen, met de plaats de diverse actoren (individueen, gezinnen, families, verenigingen, ondernemingen, overheden). Figuur 1 geeft schematisch

drie basismodellen weer tijdens de periode 1750–2100. Elk basismodel is deels een reactie tegen en de verwerping van het vorige, maar deels ook een voortzetting ervan zodat een aantal (positieve) elementen wordt gehandhaafd.

Figuur 1. Ontwikkeling van drie basismodellen van de maatschappij en het marktsysteem

Uitgaande van de figuur kan men tijdens de *negentiende eeuw* spreken van de dominantie van het basismodel van het *liberale vrije-marktsysteem*. Dit maatschappijmodel is vanaf het midden van de achttiende eeuw uitgegroeid tot het dominante model in de negentiende eeuw. Het model was gekenmerkt door de *laissez-faire* staat, die weinig aandacht heeft voor de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezinnen en bedrijven. De arbeidsmarkten waren zeer weinig gereguleerd, de beroepsparticipatie was zeer hoog bij volwassen mannen en vrouwen en bij kinderen. Tegelijk waren de maatschappelijke voorzieningen inzake sociale bescherming zeer beperkt. Voor de gezinnen komt dit samenvattend neer op een overlevingsmodel waarbij alle gezinsleden actief moesten bijdragen om het gezin overlevingskansen te bieden (Sullerot, 1979. Lis, 1984; Vanhaute, 1998, 2003).

In een '*vrij marktsysteem*' (met diverse varianten) staat de waarde vrijheid bovenaan en zijn de andere waarden ondergeschikt. Dit betekent dat men bovenal het vrije initiatief van de actoren (en de onderlinge concurrentie) laat primeren en pas daarna aandacht geeft aan andere waarden zoals gelijkheid en solidariteit. Bovendien krijgt de waarde 'efficiëntie' een enge, economische betekenis. Het gevolg is dat vooral de zeer grote en sterke private bedrijven 'hun vrijheid' kunnen realiseren, ten koste van de vrijheid en gelijkheid voor zwakkere personen, gezinnen, verenigingen of bedrijven.

Tijdens de *twintigste eeuw* werd het *sociaal gecorrigeerde vrije-marktsysteem* dominant, ook wel de traditionele verzorgingsstaat genoemd. Het heeft zijn wortels in de tweede helft van de negentiende eeuw en kende zijn hoogtepunt rond 1950. In dit basismodel zijn de vrijheid en economische efficiëntie nog altijd dominant maar er gaat

meer aandacht naar de sociale correctie van de vrije markt door de overheid. Er bestond een grote bekommernis voor de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen in gezinnen en bedrijven. Ze legde daarbij een sterke klemtoon op de regulatie van de arbeidsmarkten en op de ‘bescherming’ van kinderen en vrouwen (vooral gehuwde moeders). Dit komt neer op een sterke daling van de beroepsparticipatie van (gehuwde) vrouwen en kinderen. Ter compensatie werden de maatschappelijke voorzieningen inzake sociale bescherming sterk uitgebreid. Voor de gezinnen wordt dit basismodel voorgesteld als het kostwinnersmodel waarbij gehuwde mannen de rol van kostwinner krijgen toebedeeld en gehuwde vrouwen vooral instaan voor het gezinsleven (huishoudelijke taken en opvoeding van de kinderen).

De traditionele welvaartsstaat wordt vanaf 1960 meer en meer gecontesteerd, onder meer wegens de grote ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, de groeiende dominantie van het bedrijfsleven, de toenemende structurele werkloosheid en openbare schuld. Langzaam maar zeker werden tijdens de voorbije decennia de bouwstenen gevormd voor een nieuw basismodel voor de volgende eeuw. De concrete inhoud van het nieuwe model is afhankelijk van de huidige situatie op lokaal, nationaal en internationaal niveau en van de maatschappelijke keuzen die worden gemaakt. Vanuit democratisch oogpunt staat vooral het streven naar een democratisch marktsysteem centraal voor de periode 2000-2050.

In een ‘*democratisch marktsysteem*’ (eveneens met varianten) is de vrijheid van de actoren niet langer de dominante waarde, maar staat die op dezelfde hoogte als de andere basiswaarden: gelijkheid, solidariteit, verantwoordelijkheid en efficiëntie (in de brede zin van het woord). Uiteraard moet iedere speler (individu, gezin, vereniging, bedrijven, overheidsinstanties) voldoende vrijheid hebben om initiatieven te nemen en zijn bestaan of werking te organiseren, maar er moet *tegelijkertijd* op alle niveaus voldoende gelijkheid en solidariteit zijn. Bovendien moeten alle spelers voldoende efficiënt zijn in hun activiteiten, in de ruime zin van het woord, om tot een positieve ontwikkeling te komen. Deze basiswaarden moeten elkaar begrenzen maar tegelijk ook ondersteunen. Op die manier hanteren we een *ander normatief kader* voor het marktsysteem van een land, een regio, een continent of de hele wereld.

Het concept ‘democratisch marktsysteem’ is een ideaaltypisch normatief concept, dat als richtsnoer kan worden gebruikt voor de toekomstige zingeving en ontwikkeling van de maatschappij. De uitdaging is het concept te vertalen naar een pragmatische politieke strategie en concrete beleidsacties in alle geledingen van de maatschappij. Daarbij zijn alle actoren beperkt door de bestaande restricties en machtsverhoudingen. In dit artikel willen we het concept toelichten, niet de praktische werkwijze waarop het kan of moet worden gerealiseerd. Voor een toepassing ervan op de dagelijkse arbeidsverdeling van mannen en vrouwen binnen gezinnen en bedrijven, verwijzen we naar Van Dongen et al., 2001, 2003.

Het concept ‘democratisch marktsysteem’ biedt een uitweg uit het conceptuele en ideologische dilemma van de linkerzijde. Enerzijds kan de diepgewortelde ‘angst voor en afkeer van de markt’ als een maatschappelijk mechanisme (de facto een bepaald soort ‘vrije markt’) worden weggenomen doordat men het bestaan van een marktsysteem in elke soort maatschappij erkent, maar fundamenteel kiest voor een *ander soort* marktsysteem. Hierbij wordt aantal centrale waarden of normatieve condities intrinsiek gekoppeld aan het marktsysteem of de economie. Gelijkheid en solidariteit staan dan niet

buiten de markt of het marktsysteem, maar vormen wezenlijke, evenwaardige normatieve condities voor het functioneren ervan. Zo is voldoende vrijheid onmogelijk zonder voldoende gelijkheid en solidariteit. Evenmin is voldoende efficiëntie mogelijk zonder voldoende gelijkheid en solidariteit. Maar hetzelfde geldt in omgekeerde zin. Een *marktsysteem is dus pas voldoende democratisch als er tegelijkertijd voldoende vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie bestaat*. Het doel is dan niet langer eerst zoveel mogelijk te produceren en daarna zo goed mogelijk te (her)verdelen. Het doel is tegelijkertijd voldoende waardevolle goederen en diensten te produceren en deze voldoende gelijk te verdelen. Bij de diverse stappen van de productie en de verdeling van goederen en diensten moeten bijgevolg alle actoren voldoende worden betrokken.

Anderzijds biedt het concept een nieuwe kapstok voor iedereen ter linkerzijde die een terechte afkeer heeft van een overmatig centralisme of collectivisme. Of omgekeerd, voor iedereen die het wenselijk achten dat *alle* maatschappelijke actoren voldoende vrijheid genieten, zonder de vrijheid van de andere te beknotten.

Uiteraard kan men betwisten of de term 'democratisch marktsysteem' de meest geschikte is om de inhoud ervan weer te geven. In het verleden werden andere termen voorgesteld, bijv. 'sociale markteconomie'. Met de term 'sociaal' wordt meer verwezen naar de waarden gelijkheid en solidariteit, maar de normatieve richting wordt niet duidelijk aangegeven. Het adjectief 'sociaal' is een beschrijvende term, die verwijst naar het samenleven van mensen in groepsverband. De term 'sociale markteconomie' is een dubbel pleonasme: elke economie impliceert per definitie een 'marktsysteem' en is per definitie 'sociaal', nl. dat mensen samen goederen en diensten produceren en ruilen.

Het concept 'democratisch marktsysteem' is mijns inziens veel krachtiger omdat duidelijk een normatieve richting wordt aangegeven. Het heeft een ruime wervingskracht omdat alle democratische strekkingen worden aangesproken op hun 'democratisch' uitgangspunt. Ze worden gedwongen hun visie ten aanzien van het concept te formuleren. Zo kunnen meer 'varianten' tot stand komen, die samen een voldoende gemeenschappelijke basis bieden tegenover het eenzijdige concept 'vrije markt' en die tevens voldoende differentiatie bieden in de dagelijkse praktijk van de diverse landen en regio's. Uitgaande van het concept 'democratisch marktsysteem' is het essentieel dat de progressieve partijen een constructieve, kritische visie en houding ontwikkelen tegenover het bedrijfsleven (in de brede zin van het woord). Zo'n houding strookt dan met de positieve (maar kritische) houding tegenover gezinnen, verenigingen en overheidsdiensten. Progressieve partijen lijken geen andere keuze te hebben. Een democratisch marktsysteem streeft naar een graduele verdeling van het maatschappelijk kapitaal of vermogen over alle actoren (individueen, gezinnen, verenigingen, bedrijven, overheden).

Een tweede vraag is in welke mate het bedrijfsleven open staat voor zo'n nieuwe normatieve boodschap. Een antwoord hierop is moeilijk te geven, maar er zijn tekenen dat er een kentering mogelijk is. De voorbije jaren hebben we in het kader van het onderzoeksproject *Family & Business Audit* veel bedrijfsbezoeken afgelegd en intense gesprekken gehad met de top, subtop en vakbonden (Danau en Van Dongen, 2002). Het viel op dat veel bedrijfsleiders en managers positief reageerden op de concepten 'democratisch marktsysteem' en 'democratisch bedrijfsleven', als basis voor de zoektocht naar een betere combinatie van het beroeps- en gezinsleven, op voorwaarde dat elk bedrijf vanuit zijn verleden, eigenheid en sector een nieuwe positie kan realiseren.

2. Naar een geïntegreerde benadering van maatschappelijke gelijkheid

In het voorgestelde basisconcept ‘democratie’ neemt de waarde ‘maatschappelijke gelijkheid’ een volwaardige plaats in, naast de andere basiswaarden. In dat opzicht is het essentieel om het concept ‘maatschappelijke gelijkheid’ doelmatig uit te drukken in termen van de dagelijkse leefsituatie van de diverse actoren (Van Dongen et al., 2003). Hierbij moet men uitgaan van de historische betekenis van het concept in de Westerse maatschappij.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw leverden de ‘sociale bewegingen’ veel strijd voor meer gelijkheid. Vooral de socialistische beweging heeft de waarde ‘gelijkheid’ altijd hoog in het vaandel gedragen. De opkomst van het liberalisme en de industrialisatie leidden in een eerste fase naar nieuwe vormen van verpaupering van de bevolking (Vanhaute, 2002, 2003). In die periode ijveren de ‘sociale bewegingen’ in de eerste plaats voor hogere gezinsinkomens bij de werkende bevolking (vooral via de beroepsarbeid en het inkomen van de mannelijke kostwinner) en dus voor meer *inkomensgelijkheid tussen gezinnen*. De ongelijkheid tussen mannen en vrouwen werd hierbij grotendeels aanvaard, uitgaande van het kostwinnersideaal dat aan het einde van de negentiende eeuw stilaan voet aan de grond krijgt. Stap voor stap neemt de feitelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen toe, wat onder meer tot uiting komt in de dalende beroeps participatie van vrouwen (moeders) en het dalende aandeel van hun inkomen in het gezinsinkomen.

Vanaf 1960 kwam de tegenbeweging op gang en werd de afbrokkeling van het kostwinnersmodel ingezet. De toenemende welvaart van de meeste gezinnen ging gepaard met een groeiende aandacht voor andere aspecten van maatschappelijke ongelijkheid, in de eerste plaats tussen mannen en vrouwen. De voorbije decennia verdwijnt het oude concept gelijkheid in zekere mate uit het gezichtsveld en wint het concept ‘gelijke kansen’ terrein in het onderzoek en het beleid. Het is voor een aantal actoren aantrekkelijk omdat de nadelige, eenzijdige betekenis van het oude concept gelijkheid kan worden vermeden.

Hoewel het begrip gelijke kansen op diverse problemen stoot inzake conceptuele, empirische en normatieve bruikbaarheid, is het gebruik ervan de voorbije jaren nog toegenomen, bij alle democratische strekkingen. Zo heeft de vernieuwde Vlaamse socialistische partij (sp.a) het oude basisconcept ‘gelijkheid’ zelfs grotendeels vervangen door het concept ‘gelijke kansen’.

Hoe kan men deze ontwikkeling evalueren vanuit de normatieve concepten ‘democratische maatschappij’ en ‘democratisch marktsysteem’? Wat zijn de positieve en de negatieve aspecten ervan?

Positief is dat –als reactie op het eenzijdige oude concept gelijkheid tijdens de periode 1950-1970– met de jaren de gedachte veld heeft gewonnen dat het onderzoek en het beleid zich moet richten naar de totale leefsituatie van mannen en vrouwen binnen de diverse leefvormen. Hierbij moet men voldoende aandacht hebben voor de permanente combinatie van de diverse soorten activiteiten, voor de realisatie van de persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, voor de besluitvorming binnen de diverse leefvormen, voor de veranderingen tijdens de levensloop van mannen en vrouwen en

voor de diverse andere doelgroepen die men kan afbakenen op basis van leeftijd, onderwijsniveau, afkomst en gezinssituatie.

Negatief is dat het concept 'gelijke kansen' niet op een consistente manier kan worden geoperationaliseerd voor de diverse aspecten van de leefsituatie van de diverse groepen. In de eerste plaats is 'gelijke kansen' een algemeen begrip dat verwijst naar de 'input-fase' van een activiteit of proces. Zo kan men stellen dat er in de maatschappij voor bepaalde groepen 'gelijke kansen' bestaan om een specifieke activiteit te realiseren die een bepaalde 'output' oplevert. Dit betekent dan dat deze groepen zich bij het begin van deze activiteit in 'eenzelfde of gelijke situatie' bevinden. Maar dan moet men kunnen verwoorden wat 'eenzelfde of gelijke situatie' concreet betekent in termen van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Op dezelfde manier moet men verwoorden wat de output betekent. Zo kan men de 'beginsituatie' of input van een activiteit van diverse personen of groepen vergelijken, maar tevens kan met de beginsituatie vergelijken met de 'eindsituatie' of output ervan. Maar de 'eindsituatie' van een proces is tegelijk de 'beginsituatie' van een volgend proces. De 'gelijke kansen' kunnen bijgevolg alleen worden uitgedrukt via de 'vergelijking' van de elementen van de beginsituatie, d.w.z. de 'weergave van de mate van gelijkheid van deze elementen'. En zo komt men weer tot het basisconcept 'gelijkheid'.

Deze redenering impliceert dat het concept gelijke kansen eigenlijk 'overbodig' is in een geïntegreerde benadering van het concept gelijkheid in de maatschappij. Bovendien ontlast het concept 'gelijke kansen' ons niet van de oude normatieve vraag: *in welke mate* moeten gelijke kansen worden gerealiseerd voor de diverse groepen? Soms lijkt men het concept gelijke kansen te gebruiken om de cruciale gelijkheidsvraag te ontlopen: *hoe gelijk* moeten de centrale aspecten van de leefsituatie (inkomen, tijdsverdeling, opleiding, besluitvorming, goederen) verdeeld zijn voor de diverse groepen? In dat opzicht biedt het concept 'gelijke kansen' evenmin een oplossing voor het blijvende probleem van de (inkomens)ongelijkheid tussen huishoudens (Cantillon et al., 2002; Van Dongen et al., 2003).

In een 'democratische maatschappij' of een 'democratisch marktsysteem' is 'gelijkheid' opnieuw een basiswaarde, in de volle betekenis van het woord en op dezelfde hoogte als de andere basiswaarden. De waarde gelijkheid dient te worden toegepast op alle *relevante* aspecten van de dagelijkse leefsituatie van alle doelgroepen: verdeling van beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd, verdeling van middelen, besluitvorming. Gelijkheid en ongelijkheid worden dan gradueel uitgedrukt in de vorm van verdelingsfuncties. Essentieel daarbij is dat de (on)gelijkheid op macroniveau (op basis geslacht, leeftijd, onderwijsniveau) op een consistente manier wordt gecombineerd met de (on)gelijkheid op microniveau (binnen gezinnen, verenigingen, bedrijven).

Binnen deze benadering van gelijkheid kan ook het nieuwe (mode)begrip '*diversiteit*' correct worden voorgesteld. Diversiteit is dan in graduele zin het complementaire begrip van gelijkheid. Het probleem is niet of er diversiteit is of moet zijn, maar wel de mate en aard van de diversiteit.

3. Naar een gradueel onderscheid tussen private en collectieve goederen

Een centraal onderdeel van de maatschappijvisie betreft het onderscheid tussen private en collectieve goederen en de manier waarop collectieve goederen (moeten) worden voortgebracht en gefinancierd. In dit perspectief past het debat over het al dan niet gratis aanbieden van collectieve goederen, zoals onderwijs, openbaar vervoer, veiligheid, gezondheidszorg en televisie. (Van Dongen, 1993; Vandenbroucke, 2002). De visies van de politieke strekkingen lopen uiteen, maar ook binnen de politieke strekkingen is er geen eensgezindheid. De centrale vraag is of een (meer) samenhangende benadering en een praktische toepassing ervan mogelijk is, zodat de meningsverschillen en tegenstrijdigheden (bij de linkerzijde) grotendeels kunnen worden weggenomen.

We gaan uit van een *gradueel onderscheid* tussen maximaal private goederen of diensten aan de ene kant en maximaal collectieve goederen/diensten aan de andere kant, waarbij de extremen per definitie niet bestaan maar de diverse tussenvormen relevant zijn. In principe zijn alle goederen en diensten in zekere mate ‘collectief’, aangezien voor de productie ervan in bepaalde mate collectieve goederen worden gebruikt. Gemiddeld gezien komt dit overeen met de totale belastingdruk, in België 46% van het BBP (OESO, 2002). Voor deze collectieve diensten moet de ‘juiste’ prijs worden aangerekend, via de belastingen of de bijdragen voor de sociale (‘collectieve’) zekerheid. Bepaalde diensten zijn in een veel hogere mate collectief en worden in grotere mate gefinancierd via collectieve middelen: nationale defensie, ruimtelijke ordening, nationale wateren, verkeersnet, onderwijs en gezondheidszorg. Het is niet eenvoudig om correct te bepalen in welke mate een dienst collectief is of zou moeten zijn. Dit is deels een empirische en deels een normatieve opdracht, waarvoor men drie formele criteria kan hanteren die gradueel worden toegepast (Van Dongen, 1993, 2003). Goederen en diensten zijn dan gradueel gezien meer collectief

1. naarmate de beschikbaarheid voor de doelgroep in grotere mate gelijk is, m.a.w. naarmate het gebruik door bepaalde actoren het gebruik voor andere leden van de doelgroep minder beperkt, of naarmate minder mensen van de doelgroep (kunnen) worden uitgesloten;
2. naarmate ze minder deelbaar zijn vanuit het oogpunt van het gebruik, d.w.z. ze zijn voor de gebruiker maar zinvol als een complex geheel;
3. naarmate het maximale gebruik voor de doelgroep begrensd is zodat overconsumptie wordt geminimaliseerd.

De toepassing van deze criteria maakt het mogelijk maximaal collectieve goederen gradueel te onderscheiden van de minder collectieve goederen en van de meer private goederen. Maximaal collectieve goederen en diensten worden dan het best volledig via algemene collectieve inkomsten gefinancierd en ‘gratis’ aangeboden aan de gebruiker. Hierdoor wordt voor elk lid van de doelgroep ongeveer een gelijke beschikbaarheid gegarandeerd. Bovendien is zo goed als geen overconsumptie mogelijk.

Voor minder collectieve goederen is het doelmatiger (gradueel) een directe prijs aan te rekenen aan de gebruiker om de vraag en het aanbod op elkaar af te stemmen. Naarmate de nood aan gelijk gebruik groter is dan het gevaar van overconsumptie, kan men de prijzen verlagen.

We kunnen deze benadering toepassen op de diverse soorten maatschappelijke diensten. Een eerste opdracht is empirisch na te gaan in welke mate ze als collectieve dienst worden aangeboden en in welke mate dit overeenstemt met de vermelde criteria. In het verlengde daarvan volgt dan de normatieve vraag in welke mate ze als 'collectieve' diensten zouden moeten worden beschouwd en gefinancierd. We verwijzen hier ook naar Mareels (2003).

3.1. *Onderwijs*

Het *dagonderwijs* voor kinderen en jongeren is een maximaal collectief goed volgens de drie criteria. Het gebruik van het dagonderwijs is toewijsbaar aan een strikt afbakenbare groep. Onderwijs is een investering vanwege de maatschappij in het menselijk kapitaal van kinderen en jongeren, die samen het productief kapitaal van de toekomstige maatschappij vormen. Het maximale gebruik door de doelgroep kan zeer goed worden bepaald en het gebruik door bepaalde kinderen beperkt het gebruik voor andere kinderen slechts minimaal. Het maximale gebruik door de doelgroep is begrensd waardoor overconsumptie tot een minimum beperkt is. Binnen deze benadering kan alle dagonderwijs voor kinderen en jongeren het best gratis worden aangeboden, gefinancierd met collectieve middelen. De meeste politieke strekkingen onderschrijven expliciet deze keuze voor het basisonderwijs dat (bijna) gratis wordt aangeboden aan alle kinderen van de doelgroep, gefinancierd met algemene fiscale inkomsten. Het secundair onderwijs is feitelijk gezien bijna collectief met een iets hogere persoonlijke bijdrage voor de gezinnen.

De *dagopvang voor kinderen jonger dan drie jaar* wordt daarentegen feitelijk niet als een maximaal collectieve dienst aangeboden, hoewel dagopvang wezenlijk dezelfde basisfuncties heeft voor de betrokken kinderen en ouders en voor de maatschappij (Van Dongen et al., 2001; Vandenbroeck, 2003). De meningen van de politieke strekkingen hierover zijn wel verdeeld. Volgens de genoemde criteria zou de dagopvang voor kinderen jonger dan drie jaar logischerwijs op een zelfde manier moeten worden aangeboden en gefinancierd als het basisonderwijs, uiteraard met een pedagogisch project dat is aangepast aan de leeftijdsgroep. Uit een recent onderzoek (Van Dongen, 2004) blijkt dat de kostprijs van een voltijdse verblijfsdag in een gesubsidieerd kinderdagverblijf in 2002 ongeveer 55 euro bedroeg, tegenover bijna 70 euro in een gesubsidieerd opvanggezin en 240 resp. 150 euro in een gezin waar een jonge moeder of vader één kind resp. twee kinderen volledig thuis opvangt.

3.2. *Gezondheidszorg*

Voorts kan men verdedigen dat in de gezondheidszorg 'doelmatige' remgelden of persoonlijke bijdragen van de patiënt wenselijk zijn om een voldoende consumptie mogelijk te maken voor iedereen en om de overconsumptie tegen te gaan (grote kans op overconsumptie door de druk van de aanbodzijde).

Gezondheidszorg is in hoge mate een collectief goed, maar zeker geen maximaal collectief goed omdat het gebruik ervan door bepaalde actoren het gebruik voor de andere actoren van de doelgroep kan beperken. Het is dan ook essentieel dat via een gezonde

concurrentie tussen de ‘producenten’ en via een doelmatige controle de prijzen tot een aanvaardbaar niveau worden teruggebracht.

Wel kan men bepaalde onderdelen van de gezondheidszorg strikt afbakenen zodat ze een maximaal collectief goed worden, binnen het geheel van de gezondheidszorg. Zo zou men elke inwoner per jaar enkele bezoeken bij de huisarts gratis kunnen aanbieden, als basis van de preventieve en opbouwende gezondheidszorg. Eventueel kan men het aantal gratis bezoeken verhogen voor specifieke doelgroepen.

3.3. *Openbaar vervoer*

In de eerste plaats moet een onderscheid worden gemaakt tussen de diverse vormen van openbaar vervoer. We mogen niet vergeten dat ook het wegverkeer met de wagen in grote mate ‘openbaar of collectief vervoer’ is, met name het gebruik van private voermiddelen op een collectief wegennet.

Het wegverkeer met de wagen is een duidelijk voorbeeld van een gedeeltelijk collectief goed dat in grote mate ontspoord is, met vrijbuiterschap, overconsumptie, congestie en schadelijke neveneffecten. Mijns inziens wordt het gebruik van het wegennet en de verwerking van de schadelijke effecten te weinig aangerekend. Ik verwijs hiervoor onder meer naar De Borger en Proost (1997). Er zullen op termijn wellicht drastische maatregelen moeten worden genomen om het autoverkeer te beheersen of te verminderen. Eén ervan is het aanrekenen van de reële maatschappelijke kosten van het particuliere vervoer. Dit impliceert een relatief sterke stijging van de variabele kosten.

Openbaar vervoer per bus, tram of trein kan algemeen gezien evenmin als een maximaal collectief goed worden beschouwd. Graduele lage persoonlijke bijdragen van de gebruiker zijn wenselijk om een voldoende gebruik voor iedereen mogelijk te maken en om overconsumptie tegen te gaan.

Indien men de doelgroep en het goed strikt afbakt, kan men ‘maximale collectieve vormen van openbaar vervoer’ (trein, tram, bus) afbakenen, bijv. openbaar vervoer voor kinderen van en naar school, op voorwaarde dat er voor alle kinderen voldoende openbaar vervoer beschikbaar is dat voldoende kwaliteit biedt. In dat geval kan men het ook (bijna) gratis aanbieden.

Volledig gratis openbaar vervoer voor alle gepensioneerden lijkt ons niet zinvol omdat noch de vraag noch het aanbod voldoende gekend is en overconsumptie eveneens mogelijk is. Het is in zeer hoge mate collectief zodat lage persoonlijke bijdragen wenselijk zijn om vraag en aanbod te sturen.

In dit verband is het wel zinvol om de financiering van het vervoer naar en van het werk te hervormen. De echte (eind)gebruiker van het woon-werkverkeer is de organisatie waar iemand werkt. De verplaatsingskosten van en naar het werk moeten bijgevolg als bedrijfskosten worden beschouwd, die door de bedrijven geheel worden doorgerekend in de verkoopprijs van hun producten. De bedrijven zouden dan sterker gemotiveerd zijn om samen met hun werknemers de meest geschikte en goedkoopste vervoerswijze te zoeken. Ze zouden bovendien een grotere inspanning doen om meer werknemers met de nodige kwalificaties te zoeken in de nabije omgeving van het bedrijf. De bedoeling moet zijn om de totale financiële en tijdskosten van bedrijven, gezinnen en de overheid voor vervoer te verminderen.

3.4. *Openbare media: afschaffing van het kijk- en luistergeld*

De afschaffing van het kijk- en luistergeld als forfaitaire belasting is op zich een positieve keuze, maar de vervanging ervan door een (forfaitaire) 'nulbelasting' is strijdig met onze benadering, hoewel het sociale argument op het eerste gezicht overtuigend is. De openbare media (vooral televisie) zijn *geen maximaal collectief goed* omdat ook hier een gevaar bestaat voor ongelijke consumptie en overconsumptie. Met gratis televisie geeft men de sturing te veel in handen van de aanbodzijde, deels een openbare instantie en deels private instellingen (zenders, productiehuisen, reclamebureaus). Het gevaar is groot dat de producenten daardoor een te groot aanbod op de markt te brengen, waarvoor de consumenten financieel moeten opdraaien. Tegelijk is het zeer moeilijk om een voldoende gelijk gebruik te realiseren.

Als alternatief zou men voor alle zenders beter overschakelen op betaaltelevisie, waarbij de consument een (betaalbaar) tarief betaalt per uur televisie kijken, uitgaande van de reële kostprijs van de programma's. Men kan dit vergelijken met het gebruik van andere basisdiensten zoals telefoon, aardgas, elektriciteit, postverzending. Daarvoor betalen de 'normale' klanten op basis van het dagelijkse gebruik. (Volgens deze redenering zijn ook de forfaitaire bedragen in de privé-sector, bijvoorbeeld voor breedband-internet, niet aanvaardbaar, omdat ze voordeliger zijn voor grotere gebruikers).

Het voordeel zou zijn dat alle soorten programma's op basis van hun kwaliteit en hun reële kosten een plaats krijgen in het totale aanbod, zodat de consument meer invloed heeft op het aanbod. Bovendien zou televisie kijken weer in een normale concurrentie staan met andere activiteiten zoals boeken lezen, sporten en bioscoopbezoek en minder de vrije tijd van de consumenten beheersen dan nu het geval is.

Bepaalde onderdelen van het televisieaanbod kan men strikt afbakenen en er een maximaal collectief goed van maken, dat door alle zenders moet worden aangeboden, bijvoorbeeld een kwaliteitsvol journaal, een informatief programma's over gezondheid en milieu, een programma voor de jeugd. Deze basisprogramma's zouden dan gratis kunnen worden aangeboden en gefinancierd via collectieve middelen. Bovendien kan men bepaalde groepen een goedkoop tarief aanrekenen of zelfs gratis laten kijken, bijvoorbeeld hoogbejaarde mensen die zeer weinig mobiel zijn en veel meer zijn aangewezen op televisie kijken.

4. De noodzaak van correcte en doelmatige 'fiscale tarieven'

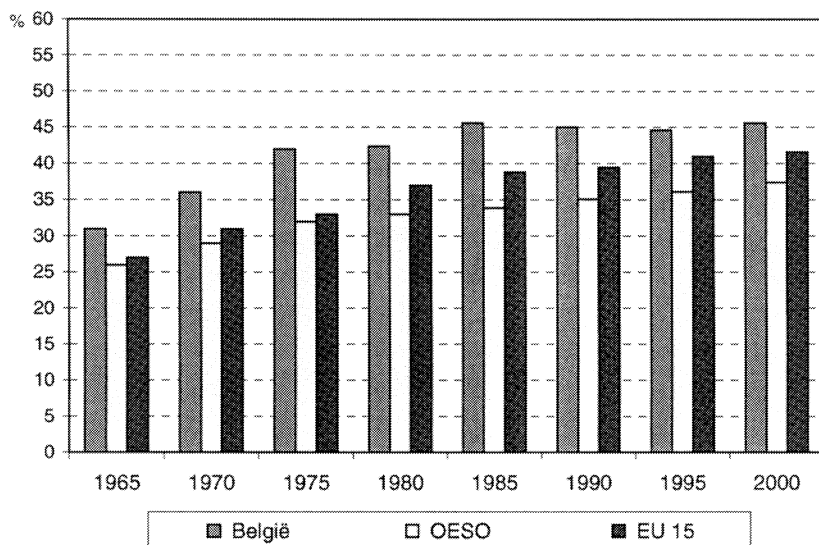
Zoals gezegd zijn alle meer private goederen en diensten gedeeltelijk voortgebracht met collectieve goederen. Daarom moet de 'juiste of correcte prijs' worden aangerekend door de overheid die verantwoordelijk is voor het aanbod van de collectieve goederen (gemeente, provincie, Vlaamse gewest, België, Europa). De economische en politieke discussie over correcte en doelmatige fiscale tarieven is al eeuwen oud en is altijd gebonden aan de normatieve visie op het marktsysteem, en als gevolg daarvan, aan de normatieve criteria die men hanteert.

In een ('liberaal') vrije marktsysteem worden eveneens normatieve criteria gehanteerd, maar die worden vaak voorgesteld als universele, objectieve criteria, alsof ze voor elk soort marktsysteem gelden. Dit is een van de grote problemen van de huidige interna-

tionalisering van de economie, en dus ook van de Europese Unie. De normatieve criteria van de ‘vrije markt’ van de grote multinationals worden voorgesteld als objectief en universeel en worden zo opgedrongen aan alle deelmarkten. Het streven naar een ‘uniforme vrije markt’, is een gevaarlijke ideologische optie die de gradatie, de variabiliteit en het aanpassingsvermogen van de diverse deelsystemen aantast of zelfs vernietigt. Dit streven leidt de facto naar een onvrij, ongelijk, weinig solidair en inefficiënt marktsysteem voor de meerderheid van individuen, gezinnen, verenigingen en bedrijven.

In een ‘democratisch marktsysteem’ hanteert men doelmatige en correcte fiscale tarieven, die de basiswaarden van een democratisch systeem uitdrukken en ondersteunen: voldoende vrijheid, gelijkheid, solidariteit én efficiëntie. Tegelijkertijd moeten ze verwijzen naar de centrale aspecten van de arbeidsprocessen en het marktsysteem: de verhouding tussen menselijke en materiële arbeid in de activiteiten, de mate van collectieve schade van de activiteiten en de complexiteit van de organisatie. De centrale uitdaging voor de progressieve democratische partijen is een samenhangend geheel van criteria uit te werken op basis waarvan het bestaande tariefsysteem stap voor stap (decennium na decennium) kan worden omgevormd tot een (voldoende) ‘democratisch tariefsysteem’ (Van Dongen, 1993; Van Dongen et al., 2001; 2003).

In de eerste plaats moet men nagaan in welke mate de totale belastingdruk in België kan/moet worden verminderd, bijv. tot het Europese gemiddelde van 42 à 43%. Dit is geen gemakkelijke maar ook geen onmogelijke opdracht. Voor een kleine, zeer open welvaartsstaat is het belangrijk om in Europa een gezonde middenpositie in te nemen. De concurrentiepositie wordt dan niet geschaad door te hoge tarieven en tegelijk kan een voldoende krachtig sociaal beleid worden gevoerd.

Tabel 1. Totale belastingdruk in België, de OESO-landen en de Europese Unie (15).

Voorts moet in het fiscale systeem een nieuw evenwicht worden gecreëerd inzake de relatieve belasting op menselijke arbeid en op materiële arbeid of middelen (grondstoffen, goederen, machines, energie). Op die manier kan de structurele achterstelling van

mensintensieve activiteiten en investeringen in menselijk kapitaal en het buitensporig gebruik van grondstoffen, goederen en energie (de 'natuur' of het 'milieu') worden tegengegaan. Zo wordt een positieve dynamiek ontwikkeld in het aanbod van arbeidsplaatsen, vooral in 'mensintensieve' organisaties.

Ten derde moeten alle forfaitaire belastingen die geen rekening houden met het gebruik en/of de draagkracht worden vervangen door een meer doelmatige en correct belastingvorm.

Bovendien moet de collectieve schade van de arbeidsprocessen en de resultaten ervan correct(er) worden verrekend in het fiscaal systeem, zowel preventief als correctief. Het doel is dat individuen, gezinnen, bedrijven, verenigingen en overheidsinstanties in hun markttransacties zoveel mogelijk met de reële maatschappelijke kosten en baten worden geconfronteerd, zodat de verborgen inefficiënties worden vermeden en/of gecorrigeerd. Hierbij moet een evenwicht worden gevonden met de nood aan voldoende gelijkheid.

Ten slotte is het belangrijk dat de progressieve belastingen correct en doelmatig wordt toegepast. Ze mogen niet worden uitgehold via te weinig (graduele) tarieven en via allerlei aftrekmogelijkheden die voor groepen met hogere inkomens in hogere mate toepasbaar zijn. In dit verband is het wenselijk dat in de sociale zekerheid als *collectief* verzekeringssysteem ook progressieve tarieven worden gehanteerd. Voorts kan men rekening houden met het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen, bijvoorbeeld door de progressieve fiscale tarieven te baseren op het inkomen *per uur*, zodat men uitgaat van de feitelijke verdien capaciteit van mannen en vrouwen. Zo zou een persoon die met 20 uur beroepsarbeid per week 3.000 euro bruto per maand verdient een hoger tarief worden aangerekend dan iemand die dit bedrag verdient met 40 uur beroepsarbeid per week. Voor sommige beroepsgroepen (zelfstandigen, leerkrachten) is het werkelijk gepresteerde aantal uren beroepsarbeid moeilijk te bepalen. Hiervoor moet dan een pragmatische oplossing worden uitgewerkt.

5. Ter afsluiting

Indien het concept 'democratisch marktsysteem' door de diverse progressieve groepen aanvaard kan worden als normatief basisconcept, is het wenselijk dat *een gezamenlijk permanent discussieforum* wordt opgericht voor de concrete invulling ervan en voor de operationalisering ervan voor de diverse actoren en maatschappelijke activiteiten. Deze discussie moet leiden tot een aantal nieuwe inzichten en keuzes die vertaald kunnen worden naar de diverse beleidsniveaus. Zo'n discussieforum zal op korte en op lange termijn vruchten afwerpen. Op korte termijn, omdat het brede publiek dan weer ziet dat de progressieve partijen echt een nieuwe maatschappijvisie kunnen aanreiken. Op langere termijn, wanneer een aantal concrete hervormingen kunnen worden gerealiseerd die gestoeld zijn op het basisconcept.

Literatuur

- Cantillon, B. (red.), (1999), *De welvaartsstaat in de kering*, Kapellen, Pelckmans.
- Cantillon, B., B. Kerstens en G. Verbist (2000), De verdelingseffecten van het ontwerp van fiscale hervorming (Plan Reynders). Microsimulatieresultaten, *CSB Berichten*, oktober 2000, Antwerpen: UFSIA, Universiteit Antwerpen.
- Cantillon, B., I. Marx en K. Van Den Bosch (2002), The puzzle of egalitarianism. Welke strategieën om inkomensarmoede terug te dringen?, *CSB Berichten*, december 2002, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Danau, D. en W. Van Dongen, (2002), *Algemeen Eindrapport FBA project*, CBGS, Universiteit Antwerpen en ECWS, Brussel.
- De Borger, B. en S. Proost, (1997), *Mobiliteit: de juiste prijs*, Leuven-Apeldoorn, Garant.
- Kruijthof, J. (1980), *Democratie en efficiëntie*, Cursus Sociologie van de Moraal, RUGent, Gent.
- Lis, C. (1984), Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, pp. 380-405.
- Mareels, G., (2003), Wie betaalt wat gratis is?, in *Samenleving en Politiek*, 10, 7, 14-22.
- OESO, (2002), *Revenue Statistics of OECD member countries, 1965-2001*, New York: OESO.
- Polanyi, K., (1957), *The great transformation. The political and economic origins of our time*, Boston.
- Polanyi, K., (1977), *The livelihood of man*, New York, London, Academic Press.
- Sullerot, E. (1979), *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*, Nijmegen, SUN.
- Vandenbroeck, M. (2003), *De kinderopvang als opvoedingsmilieu tussen gezin en samenleving. Onderzoek naar een eigentijds sociaal-pedagogisch concept voor de kinderopvang*, doctoraal proefschrift, Gent: Universiteit Gent.
- Vandenbroucke, F., (2000) *Op zoek naar een redelijke utopie. De actieve welvaartsstaat in perspectief*, Leuven-Apeldoorn, Garant.
- Vandenbroucke, F., (2002), De partij van het publieke goed, *De Morgen*, 21 mei 2002, p. 29.
- Vandenbroucke, F., (2002), De kortste loopbaan – de beste sociale zekerheid – een beter leven. Nood aan een nieuw evenwicht, *Over.Werk: tijdschrift van het Steunpunt WAV*, nr. 4/2002: 19-23.
- Van Dongen, W., (1993), *Nieuwe Krijtlijnen voor Gezin, Markt en maatschappij. Een geïntegreerde benadering*, Leuven-Apeldoorn, Garant.

- Van Dongen, W., (1996), Het Belgische fiscaal systeem: meer traditie dan transitie, in: Nederlandstalige Vrouwenraad, *Vrouwen, Gezinnen en fiscaliteit*, Verslagboek Studiedag Nederlandstalige Vrouwenraad, Brussel, 18/12/1995.
- Van Dongen, W., (1997), Reshaping society, revaluing democracy. An integrated approach to the globalisation process and the future of the European Union, paper for the European Sociological Association Conference "20th Century Europe: inclusions/exclusions, University of Essex, Colchester, United Kingdom, August 26-30, 1997.
- Van Dongen, W., (2003), Actualisering van het combinatiemodel inzake de tijds- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen, paper voor de Arbeidsmarkt-onderzoekersdag, 26 mei 2003, Steunpunt WAV, Brussel.
- Van Dongen, W., (2004), *Kinderopvang als basisvoorziening in een democratische samenleving. Scenario's voor de toekomstige ontwikkeling van de dagopvang voor kinderen jonger dan drie jaar*, Brussel, CBGS, te verschijnen.
- Van Dongen, W., Beck, M. en E. Vanhaute (red.), (2001), *Gezinsleven en beroepsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?*, Leuven-Apeldoorn, Garant.
- Van Dongen, W. en D. Danau, (2003), *Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het combinatiemodel inzake de tijds- en inkomensverdeling van alle mannen en vrouwen, als basis voor een geïntegreerd beleid*, Rapport van de tweede fase van het onderzoeksproject 'Maatschappelijke gelijkheid van mannen en vrouwen', in opdracht van de Vlaamse minister van Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen, Gelijke Kansen, CBGS, Brussel.
- Vanhaute, E., (2002), Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium, in: Jensen H. (ed.), *The welfare state. Past, present and future*, Edizioni Plus, University of Pisa: 59-76.
- Vanhaute, E., (2003), *Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de lange 19de eeuw*, te verschijnen.